

Dindarlığın Ahlâkî Temeli Üzerine Bazı Düşünceler*

Enver UYSAL

Yard. Doç. Dr., U.Ü. İlâhiyat Fakültesi

Özet

Dinler, inananlarından sadece dinî pratikler istemez. İnsanın ilişkilerini de düzenler. Ahlâk bir “ilişkiler kompleksi” olarak görülebilir. İyi ilişkilerle paralel gitmeyen, daha doğrusu ahlâkî bir zemin üzerine kurulmayan bir dindarlığın, zaman zaman olumsuz yansımaları gözlemlenir. Bundan dolayı, dindar insanda haklı olarak ahlâkî yetkinlik de aranır. Dindar olduğunu söyleyen kişi, ortalama insanın bile sahip olduğu ahlâkî yetkinlikten yoksun ise, o dindarlık, sorgulanması gereken, problemlî bir dindarlıktır. Şu net olarak ifade edilebilir ki, iyi Müslüman olmanın/dindarlığın yolu, öncelikle “iyi insan olma”dan geçer. İyi insan olmadan, insanlığın gerektirdiği ahlâkî değerler kuşanılmadan iyi Müslüman/dindar olmak mümkün değildir. Bu makale, insani/ahlâkî erdem – İslâmî/dinî erdem ayırımını merkez alarak, felsefî ve dinî bir temellendirme ile dindarlığın ahlâkî temelini sorgulamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dindarlık, Ahlâk, Ahlâkî Erdemler/ Değerler, Dinî Erdemler/ Değerler.

Abstract

Some Reflections on the Ethical Basis of Piety

Not only do religions ask their adherents to perform religious duties, but to regulate the relations among themselves as well. One

* Bu makalenin özeti, Kur'an Araştırmaları Vakfı'nın 25-26 Aralık 2004 tarihinde İstanbul'da düzenlediği Dindarlık Olgusu Sempozyumunda “Dindarlığın Ahlâkî Temeli” başlığıyla bildiri olarak sunulmuştur.

of the prerequisites of being a good human being, according to these religions, is to be ethical. If piety is not based upon the ethical foundations, it is possible, at times, to observe the negative implications of the seemingly pious individual's behavior in society. If a person, dispossessed of ethical perfection, announces him/her to be pious, the piousness of that person should be questioned. It would be correct, then, to say that the way of being a pious person starts with being first a good human being. That is to say, it is impossible to be pious without meeting the requirements of being ethical and without practicing the ethical values. Based on these premises, this paper aims to question the ethical basis of piety by reference to both philosophical and theological perspectives.

Key words: Piety, Ethics, Ethical Virtues/Values, Religious Virtues/Values.

GİRİŞ

Din, içerisinde inanç, ibadet ve ahlâk kurallarının yer aldığı ilâhî kaynaklı bir sistemdir. Bu sistem, onu kabul eden birey ve toplumları derinden etkileyerek onların hayatına yön verir, bireyin davranışlarında ve ilişkilerinde belirleyici olur.

Dindarlık ise, bireysel bir deneyim olduğu için, kesin bir tanımının yapılması zor görünmektedir.¹ Bu zorluğa rağmen dindarlık, daha çok yansımaları göz önünde bulundurularak; “insanın iman-amel temelinde ortaya koyduğu dinî tutum, deneyim ve davranış biçimini, yani dinî yaşantıyı veya dindarca hayatı; inanılan dinin emir ve yasakları doğrultusunda yaşamayı ifade eden ve inanç, bilgi, tecrübe, duygu, ibadet, etki, organizasyon gibi boyutları olan bir olgu”² olarak tanımlanabilir.

Ahlâk ise, İslâm ahlâkçılarının ortak tanımıyla; “nefiste yerleşmiş olan öyle bir meleke (hey'etün râsiha)dir ki, bu meleke sayesinde davranışlarımız kolaylıkla ve uzun uzun düşünmeden ortaya çıkar.”³ Bu tanıma göre ahlâk, insanda yapa yapa alışkanlık haline gelmiş

¹ Nitekim din sosyolojisi ve din psikolojisi çalışmalarında daha çok dindarlığın boyutları ya da inanç, ibadet, bilgi ve davranış alanındaki yansımaları üzerinde durularak dindarlığı anlama yoluna gidilmektedir. Örneğin bkz. Aktay, Yasin – Köktaş, Mehmet Emin, *Din Sosyolojisi*, Vadi Yay., Ankara 1998, s.252-270; Yıldız, Murat, “*Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma*”, Tabula Rasa, sayı: I, Isparta 2001, s.19-42.

² Bk. Glock, Charles Y., “*Dindarlığın Boyutları Üzerine*” (Aktay, Yasin – Köktaş, Mehmet Emin, *Din Sosyolojisi* içinde), Vadi Yay., Ankara 1998, s. 253 vd.; Okumuş, E., “*Bir Din İstismarı Olarak Gösterişçi Dindarlık*” *İslâmiyât*, c.5, sayı:4, Ankara 2002, s.194-195.

³ Gazalî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Kahire Ts., c.III, s.53; Cürcânî, Seyyid Şerif, *Ta'rifât*, İstanbul 1300, s.68; Kınalızade Ali Efendi, *Ahlâk*, Tercüman 1001 Temel Eser, s.91; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, İstanbul 1947, c.I, s.35.

olan, alışkanlık haline geldiği için de zorlanmadan davranışa dönüştürebileceğimiz huylar bütünüdür. Eğer bu huylar iyi ise, bireye “iyi ahlâklı”, kötü ise “kötü ahlâklı” diyoruz. Bireyin iyi ya da kötü ahlâklı oluşunda, aldığı eğitimin, sosyal çevrenin ve özellikle de dinî duyarlılığının etkisi büyüktür.

Din-ahlâk ilişkisinde, dinin ahlâk üzerindeki etkisi ya da ahlâkın dinî kaynağı, nispeten kolay anlaşılır bir problemdir. Ama dinin, üzerine kurulacağı bir fitrî sâfiyetin, daha doğrusu dindarlığın ya da dinî değerlerin, üzerine inşa edileceği sağlam bir ahlâkî zeminin gereği biraz daha zor anlaşılır gibi görünmekle beraber, kanaatimizce oldukça önemlidir. Günlük hayatta bazen, dindar birinin, o görüntüsü ile hiç uyuşmayan davranışlarına ya da din ile ilişkisi olmayan ve bunu kendisi de ifade eden birinin, ahlâken çok olumlu tavırlarına tanık oluruz. Burada çözülmesi gereken bir ahlâkî problem var demektir; biri dindar ama ahlâkî sorunları ya da zafiyetleri var, diğeri ise dinî kaygıları yok, ama ahlâkî duyarlılığa sahip. Çalışmamızda bu pratik sorunun teorik bir çözümünü deneyecek, felsefî ve dinî bir bakışla dindarlığın, üzerine kurulması, sonra da bütünleşmesi gereken ahlâkî temeli değerlendirmeye çalışacağız. Ancak, önce din ile ahlâk arasındaki ilişkiyi biraz açmanın uygun olacağını düşünüyoruz:

DİN - AHLÂK İLİŞKİSİ

Din ile ahlâk arasındaki ilişki, düşünce tarihinde genellikle dinden ahlâka ya da ahlâktan dine doğru giden iki farklı yol takip edilerek ele alınmıştır: Birinci yol ahlâkî dine bağlamakta ve böylece dinî niteliği ağır basan bir ahlâk anlayışına -bir teolojik ahlâka- kapı açmaktadır. İkinci yol ise, insanın ahlâkî tecrübesinden hareket ederek ilâhiyatı temellendirmeye ve bu şekilde ahlâkî yanı ağır basan bir ilâhiyata -bir ahlâk teolojisine- kapı aralamaktadır. Bu ikinci yol, Kant'ın ünlü “ahlâk delili” ile felsefe tarihinde ön plana çıkmıştır.⁴ Bizim inceleme konumuz, ahlâktan dine giden ikinci yola bir ölçüde benzemekle beraber, mahiyet itibarıyla ondan farklıdır. Ahlâkî erdemnin dinî erdemliliğe açılan bir boyutu olduğu, bu çalışma sonunda da görülebilecektir. Ama bizi çalışma boyunca ilgilendiren, konunun o boyutu değil, dinî erdemlerin zeminini oluşturması bakımından ahlâkî erdemlerdir.

Din ve ahlâk kavramları, birbiriyle oldukça ilişkili, adeta birbirinin tamamlayıcısı olan iki kavramdır. Din açısından baktığımızda, dinler insanların birbirleriyle, Allah ve toplum ile, hatta insanın ilişkiye girdiği nesnelere (tabiat) ve canlılar dünyasıyla olan ilişkilerini düzenler. Bundan dolayı, dinlerin her biri, büyük ölçüde birer ahlâk

⁴ Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1987, s.239.

sistemine sahip olma özelliği de taşırlar. Dinler, insanın ilişkilerini doğru biçimde düzenlemek, insanı daha iyi insan yapmak için gelmişlerdir. Nitekim vahye dayalı dinlerin ana gayesi ahlâkî bir toplum meydana getirmektir.⁵ Peygamberlerin gönderilişi de hep birey ve toplumların inanç ve ahlâklarının bozulduğu dönemlere denk gelmiştir. Bu, peygamberlerin ahlâkî misyonlarının açık göstergesidir. Hz. Peygamber de, kendisinin güzel ahlâkî tamamlamak için gönderildiğini ifade etmiş⁶ ve Kur'an-ı Kerim'de adeta bir "ahlâk abidesi" olarak gösterilmiştir. (Kalem 68/4; Ahzâb 33/21)

İhvân-ı Safâ, peygamberleri "gönül doktorları" olarak nitelendirmiştir: Tabipler nasıl farklı dönemlerde, farklı bölgelerde ortaya çıkan bedenî rahatsızlıkları tedavi ile ilgileniyorlarsa, peygamberler de İhvan'a göre, farklı dönemlerde, farklı bölgelerde ortaya çıkan ahlâkî ve toplumsal problemleri çözmek için gönderilmişlerdir.⁷

Dinî emir ve yasakların hikmeti incelendiğinde, insanın şerefini koruma, onu kötülüklerden uzak tutup ahlâkını olgunlaştırma gibi bir hedefin de güdüldüğünü görmek zor olmaz.⁸ Nitekim ibadetler, bir bakıma imanı beslemenin ve ahlâkî yüceltmenin aracı olarak değerlendirilebilir.

Din ve ahlâkın yakın ilişkisini, ilişkinin ötesinde birbirinin tamamlayıcısı olduğunu bazı eylemlere baktığımızda daha net olarak görmemiz mümkündür. Örneğin hırsızlık, rüşvet, adam öldürme, zina, içki, kumar vb. dinen haram, ahlâken de kötü olan eylemlerdir. Büyüklere saygı, yardımseverlik, sözünde durma, doğruluk vb. ise dinin emrettiği, ahlâkın da "iyi" olarak nitelediği davranışlardır. Zaten dinî ve ahlâkî emir ve yasakları birbirinden kesin çizgilerle ayırt etmek mümkün değildir. Ancak şu farka dikkat çekmek gerekir ki, ahlâk bize, örneğin adam öldürmenin "kötü" olduğunu öğretir. Din ise, hem böyle bir fiilin kötülüğünden, hem de hayatın kutsallığından bahseder. Böylece inanan kişinin yaşamında, adam öldürmenin "kötü" olduğuna inanma ile, hayatın "kutsal" olduğuna inanma bütünleşir. Başka bir deyişle dindar, karşılaştığı herhangi bir olayı, bir de Tanrının varlığı ve kendisinin de O'na inanması açısından yorumlar ve böylece yaşamında "kötü"ye "günah"ı, "iyi"ye "sevab"ı da eklemiştir. Teist için yalan söylemek sadece kötü değil, aynı zamanda günahdır. Çünkü o, yalan söylemekle Tanrı huzurunda da suç işlediğine inanmaktadır.⁹

⁵ Güngör, Erol, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötüken Yay., İstanbul 1995, s.19, 117.

⁶ *Muvatta*, Husnû'l-Hulk,1.

⁷ İhvânü's-Safâ, *Resâilü İhvâni's-Safâ*, Beyrut Ts., c.II, s.141.

⁸ Bkz. Uludağ, Süleyman, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Ankara 1989.

⁹ Aydın, Mehmet, age., s.247-248.

Değerler açısından baktığımızda, değerler alanının da birbirinden kesin çizgilerle ayrılamayacağını görürüz. Değerler çoğu zaman karşımıza girift bir halde çıkar. Örneğin çalışmak, hem dinî, hem ahlâkî, hem bilimsel, hem de ekonomik bir değerdir. Hoşgörü de karşımıza hem dinî, hem ahlâkî, hem de bilimsel bir değer olarak çıkar. Değerler arasında bir çatışma yaşanmaması için, davranışlarımıza kılavuzluk eden ahlâkî değerlerin, diğer değerlerin arkasına itilmesi gerekir.¹⁰ Örneğin çalışma salt ekonomik bir değer olarak algılanırsa, sadece zengin olmanın aracı olarak görülür ve o amaca ulaşmada her şey meşrû kabul edilir. Ama aynı zamanda dinî ve ahlâkî bir değer olarak algılanırsa, zengin olma sürecinde dinî ve ahlâkî bazı kurallar da önemsenmiş olur. Ahlâkî değerlerle ekonomik, estetik vb. değerler arasında zaman zaman çatışma yaşanması mümkün iken, dinî değerlerle ahlâkî değerlerin hiçbir zaman çatışmadığı, sürekli paralellik arz ettiği, birbirini teyit ettiği söylenebilir. Bundan dolayı, “din ile ahlâk arasında yapılan modern ayırım, özellikle İslâm dinî açısından mümkün görünmemektedir. İslâm düşünce sisteminde din ve ahlâk organik bir bütün olarak görülür ve bu iki alanla ilgili bütün kavramlar, organizmaya benzeyen tek bir kompleksin unsurları gibi, birbiriyle dinamik bir ilişki içindedir.”¹¹

Ancak, bunları dile getirirken, bu iki alanın birbiriyle tam olarak örtüştüğünü söylemek istemiyoruz. Aksine “dinamik bir ilişki” içinde olduğunu ve birbirini teyit ettiğini ifade etmeye çalışıyoruz. Bu bağlamda şunu da belirtelim ki, ahlâk her şeyden önce günlük yaşamımızda birtakım tercihlerin dile getirildiği ve tartışma konusu edildiği bir alandır. Dinî alanda ise, saygıyla ve isteyerek bağlanılan bir otoritenin varlığı ve kutsallığı ön planda gelir. Bu iki alan arasında bir ilişki kurulunca; dinde dualarımızın ve ibadetlerimizin objesi olan Tanrı, ahlâk alanındaki tercihlerimizde gözetilmesi gereken kutsal bir otorite olarak karşımıza çıkar. Bu durumda dinî inançlarımız, ahlâkî tercihlerimizde etkin bir rol oynamakta, ahlâk değerleri de mutlak ve kutsal bir otoritenin desteğini alınca, yeni bir boyut kazanmaktadır. Böylece dinî ve ahlâkî duygu ayrı ayrı değil, el ele vererek gelişmektedir.¹²

Konuya eğitim açısından bakıldığında, ahlâk eğitimi ile din eğitiminin de birbirinden ayrılamaz iki unsur olduğu görülür. Dinî öğelerden ve dinin yaptırım gücünden yoksun bir ahlâk eğitiminin, bireylerin karakteri üzerinde kalıcı izler bırakacağını ve davranışlarında belirleyici olacağını söylemek zordur. Bundan dolayı ahlâk eğitimi, ancak dinî bir içerikle verildiği takdirde yararlı olabilir. Gerçekte,

¹⁰ Güngör, Erol, age., s.46.

¹¹ Gündüz, Turgay, *İslâm, Gençlik ve Din Eğitimi*, Düşünce Kitabevi, Bursa 2002, s.205-206.

¹² Aydın, Mehmet, age., s.248-249.

ahlâk eğitimi için dinî temel, hayatî bir önem arz etmektedir. Gabriel Moran'ın yaklaşımıyla ifade edilirse, ahlâk eğitiminin dinlerle her türlü bağlarını kesme girişimi, onun intiharı anlamına gelir. Ahlâk eğitimi din eğitimine, ne efendi, ne de hizmetçi olarak değil, fakat bilinçli bir arkadaş olarak ihtiyaç duymaktadır.¹³

İNSANIN AHLÂKÎ YAPISI / YATKINLIĞI

İnsan ruhî ve bedenî yönüyle mükemmel biçimde yaratılmıştır. O, kendine özgü yapısı ve kendine özgü nitelikleri olan bir varlıktır. Onu başka varlıklardan ayırt eden de, bu kendine özgü dediğimiz varlık yapısı ve nitelikleridir. İbn Miskeveyh'e göre insan, bedenî yapısıyla tabiat bilimlerinin konusudur. Onu ahlâkın konusu yapan şey, insan olması itibariyle sahip olduğu, insanlığını ve erdemlerini geliştiren, kendine özgü güçleri ve yetenekleridir ki bunlar da "düşünme ve temyiz gücüne bağlı olan iradî durumlar"dır.¹⁴ İnsanın tabii ve ontik cephesinin varlık sahnesine çıkması, tamamen onun Yaraticısının kudretine bağlı iken, manevî özünün iyileştirilip geliştirilmesi ise, insanın kendisine bırakılmış, onun iradesine tevdi edilmiştir.¹⁵ Bundan dolayı, Aristoteles'in dediği gibi, biz doğuştan çirkin ya da özürlü birini kınama hakkına sahip değiliz. Hatta ona şefkat ve merhamet duygularıyla yaklaşırız. Çünkü öyle olmak onun elinde değildir. Ama düzeltmesi, iyileştirmesi kendi elinde olan bir şeyi düzeltmediğinde onu kınamak hakkımızdır.¹⁶ Ahlâk işte böyledir. Onun iyileştirilmesi, düşünen ve bir irade varlığı olan insanın kendisine bırakılmıştır. Sorumluluğu da buraya dayanmaktadır.

İnsan, bu kendine özgü dediğimiz yönünü; düşünme ve ayırt etme gücü ile iradeliliğini doğru kullanabildiği ve geliştirebildiği oranda mükemmel insandır. İbn Miskeveyh'in ifadesiyle; "Kimin ayırt etmesi daha sağlam, düşüncesi daha üstün ve seçimi daha doğru ise, onun insanlığı o ölçüde mükemmeldir. Tıpkı kılıç ve testere gibi. Bunlar özsel niteliklerini gerçekleştirebildiği ve yapılış amaçlarına uygun kullanılabildiği oranda değer kazanır. Sözelimi kılıçların en üstünü en keskin, en biçici ve ufacak bir hareketle yapılış amacındaki mükemmelliğe ulaşmada en yeterli olanıdır. Aynı durum at, şahin

¹³ Moran, Gabriel, "Religious Education as a Second Language", Religious Education Press, Birmingham 1989, s.189. Ahlâkın dinî temeli hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dinî Temeli*, TDV Yay., Ankara 1992.

¹⁴ İbn Miskeveyh, *Ahlâkî Olgunlaştırma* (Çev. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983, s.20; Çağrıncı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1989, s.114.

¹⁵ İbn Miskeveyh, age., s.42.

¹⁶ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* (Çev. Saffet Babür), Ayraç Yay., Ankara 1998, 1114a 20-30.

ve öteki hayvanlar için de geçerlidir.”¹⁷ Onlar da kendilerine özgü nitelikleri gerçekleştirebildikleri oranda mükemmeldir.

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*'in II. kitabında erdemleri; “düşünce erdemi” ve “karakter erdemi” olmak üzere ikiye ayırır.¹⁸ Düşünce erdemi daha çok eğitimle oluşup gelişir. Karakter erdemi ise, alışkanlıkla kazanılır. Bundan dolayı bu erdem “alışkanlık” anlamındaki “ethos”tan gelir. Aristoteles’e göre erdemler ne doğal olarak, ne de doğaya aykırı olarak edinilir. İnsan olarak onları edinebilecek bir “doğal yapımız” vardır. İşte bu doğal yapıyı, kanaatimizce “ahlâkî yatkinlik” olarak tanımlamak mümkündür. Alışkanlıkla da bu yatkinliği ya da doğal yapımızla edinebileceğimiz erdemleri geliştiririz. Aslında bunları doğal yapımız gereği daha önce potansiyel olarak taşıyor, daha sonra da gerçekleştiriyoruz. Aristoteles bu durumun duyular konusunda daha açık olduğunu söyler. Ona göre, biz örneğin görme ve işitme duyularını, birçok kez görmekten, birçok kez işitmekten dolayı kazanmış değiliz. Tersine onlara sahip olarak onları kullandık. Kullanarak onlara sahip olmadık. Ahlâkî erdemleri ise, diğer sanatlarda olduğu gibi, daha önce etkinlikte bulunarak kazanırız. Çünkü öğrenip yapmamız gereken şeyleri, yapa yapa öğreniriz. Örneğin ev yapa yapa mimar, gitar çala çala gitarist oluruz. Bunun gibi âdil şeyleri yapa yapa âdil insan, ölçülü davranma davranma ölçülü, yiğitçe davranma davranma da yiğit insan oluruz.¹⁹ İbn Miskeveyh’in verdiği örnekle, keskin kılıç ile kör kılıç arasında büyük fark vardır. Birinde keskinlik potansiyel ya da doğal bir eğilim olarak kalmış, diğerinde ise geliştirilmiş, böylece kılıcın kılıç oluşundaki amaç gerçekleşmiştir. Aynı şekilde soylu at ile beygir arasında da fark vardır.²⁰

İnsana baktığımızda, onda da ahlâkın böyle olduğunu görürüz. Erol Güngör’ün dediği gibi, insanda ahlâkın varlığı bir çeşit tabiat kanunudur. Suyun bulunduğu yerde nasıl hayat varsa, insanların bulunduğu yerde de ahlâk vardır. İnsanlara düşen ise, bu ahlâkî geliştiren mükemmelleştirmek, onu en iyi bir şekle sokmaktır.²¹

İnsanın ontik yapısında, ahlâkî yatkinliğinde öz itibarıyla (ya da “insan” olması bakımından) pek fark olmamasına rağmen, kendine özgü niteliklerin, ahlâkî yatkinliğin ve eğilimlerin gerçekleşmesinde bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Örneğin bir “akıl ve irade varlığı” olma, birtakım “insanî” isteklere sahip olma insanî bir niteliktir.

¹⁷ İbn Miskeveyh, age., s.20.

¹⁸ Fârâbi bunları “aklî (en-nutkıyye)” ve “ahlâkî” olarak ifade eder. Bkz. *Fusûl Al-Madani* (Nşr: Dunlop, D. M.), Cambridge 1961, s.31, 108; (Türkçe çeviri: Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Ün. Yay., İzmir 1987, s.31).

¹⁹ Bkz. Aristoteles, age., 1103a 15-30.

²⁰ İbn Miskeveyh, age., s.42.

²¹ Güngör, Erol, age., s.20.

Bu "insanî" nitelikler bir bakıma onun ontik yapısını oluşturur. Ontik yapısı itibarıyla herkes "insan"dır. Ancak o "insanî" dediğimiz istek ve eğilimler karşısında herkes akıl ve iradesini farklı biçimlerde kullanır, dolayısıyla insanlığını, insanî yeteneklerini farklı oranlarda gerçekleştirir. Aristoteles; "Her bir kişi nasıl insansa, amaç da ona öyle görünür...; eğer iyi bir yargıda bulunup, gerçekten iyi olanı tercih edecekse, görme gücüyle olduğu gibi, böyle doğmuş olmalı; yetenekli insan da doğuştan bu gücün bulunduğu insandır. Çünkü bu en önemli ve en güzel şeydir. Başkasından ne alınabilecek, ne de öğrenilebilecek, doğal olarak nasılsa öyle sahip olunacak bir şey. Tam ve gerçek anlamda yeteneklilik, bu bakımdan iyi ve güzel bir doğal yapıya sahip olmaktır."²² der. Şüphesiz bu "iyi ve güzel doğal yapı", ahlâkî erdemlerin, üzerine kurulacağı ve sonra da filizlenip yeşereceği sağlam bir zemindir.

Fârâbî de *Tahsîl*'de ahlâkî erdem in insanda doğal olduğunu ve irade ile teşekkül ettiğini ifade eder. Ona göre insandaki bu "doğal erdem", arslanın yiğitliği, tilkinin kurnazlığı, kurdun hileciliği, saksaganın hırsızlığı türünden bir özelliktir. İnsanın doğuştan meyledeceği öyle bir eğilimi vardır ki, bu sayede herhangi bir erdemi elde etmesi, ona onun zıddını yapmaktan daha kolay gelir. Dolayısıyla rastgele her insan sanata, ahlâkî erdeme ve düşünme erdemine büyük bir güçle sahip olamaz; zira doğuştan o eğilime sahip olması gerekir. Bunun içindir ki Fârâbî'ye göre hakanlar sırf irade ile değil, doğuştan da hakandırlar.²³

Felsefî antropolojide de insanın "yapıp eden, tavır takınan, değerlerin sesini duyan, irade eden (isteyen), özgür hareket eden" bir varlık olarak nitelenmesi ve bu niteliklerin onun "varlık şartı" olarak görülmesi,²⁴ insanın ahlâkî bir varlık oluşunun ontolojik temeli olarak değerlendirilebilir.

DİNDARLIĞIN AHLÂKİ TEMELİ

Buraya kadar Aristoteles, İbn Miskeveyh ve Fârâbî'ye de atıflarda bulunarak temellendirmeye çalıştığımız; insanın doğal yapısı itibarıyla bir eğilimler ve yetenekler varlığı oluşudur. O, insanlığını (akıl ve iradesiyle ahlâklılığını) gerçekleştirebilecek bir yapıya sahiptir. Aristoteles buna "iyi ve güzel doğal yapı", İbn Miskeveyh "düşün-

²² Aristoteles, age., 1114b 5-10.

²³ Fârâbî, *Tahsîl*'s-Saâde, Haydarabad 1345, s.29; Türkçe çeviri: *Mutluluğun Kazanılması*, Çev. Hüseyin Atay (Fârâbî'nin Üç Eseri içinde), Ankara 1974, s.36-37.

²⁴ Bkz. Mengüşoğlu, Takiyettin, *İnsan Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988, s.13.

me ve temyiz gücü”, Fârâbî ise “doğal erdem”²⁵ diyor. İnsanın fitrat üzere yaratıldığını ifade eden hadis²⁶ de, insanın temiz olarak (fitrat üzere) doğmuş,²⁷ bir yetenekler ve eğilimler varlığı olduğunu anlatmaktadır. O önce saf bir haldedir, ama zamanla gelişip olgunlaşmaya da elverişlidir. Bu özelliğiyle insan, Yaraticısını tanımaya, O’na yönelmeye de müsait bir yapıdadır. İnsanın doğuştan sahip olduğu bu inanma eğiliminin yönünün ise, Kur’an’da, Allah’a doğru olduğu ifade edilir:

“Sen yüzünü Allah’ı birleyici olarak doğruca dine çevir: Allah’ın yaratma kanununa (uygun olan dine dön) ki O, insanları ona göre yaratmıştır. Allah’ın yaratması değiştirilemez.” (Rûm 30/30).

İnanma konusundaki bu temellendirme ahlâk konusunda da geçerlidir. Dindarlığı kısaca; “dinin, bireyin inanç, duygu, düşünce, davranış ve ilişkilerindeki etkinliği” olarak tanımlarsak, bu etkinliğin onun ahlâkına da bir şekilde yansıdığını zımnen ifade ediyoruz, demektir. Ama burada bizim vurgulamak istediğimiz, dinin ve dindarlığın ahlâk üzerindeki etkinliği değil, bireyde dindarlığın zeminini oluşturacak olan, doğal, ahlâkî alt yapıdır.²⁸ Burada “herkes ‘şâkile’sine uygun olarak davranışta bulunur.” (İsrâ 17/84) mealindeki ayeti de hatırlamak yerinde olacaktır. Şâkile; huy, seciye, karakter ve tabiat anlamlarına geldiğine göre²⁹ bu, herkes kendi karakteri ve tabiatı (doğal yapısı) doğrultusunda hareket eder, demektir. Aristoteles’in dediği gibi, “her bir kişi nasıl insansa, amaç da ona öyle görünür...

²⁵ Fârâbî *Tahsîl’de* “doğal erdem” ve “ahlâkî erdem” ifadelerini kullanmasına rağmen, *Fusûl’de* bir insanın doğal olarak, doğuştan bir dokumacı veya bir kâtip olarak yaratılmasının mümkün olmadığı gibi, daha başlangıçtan itibaren bir fazilet (erdem) veya rezilete sahip olarak yaratılmasının da mümkün olmadığını, ancak tıpkı yazma sanatını ya da başka bazı sanatlarla ilgili fiilleri gerçekleştirmenin, ona, başka herhangi bir şeyle ilgili fiilleri gerçekleştirmesinden daha kolay gelmesinden dolayı, onun bu fiilleri yapmaya doğal olarak eğilimli ve yatkın olduğunu, bu nedenle, dokumacılık ya da kâtiplik fiillerine karşı onda doğuştan mevcut olan doğal eğilimden (el-isti’dâd et-tabii) “dokumacılık” olarak söz etmenin doğru olmadığı gibi, bu doğal eğilimlerden de “erdem” olarak söz etmenin doğru olmayacağını söyleyerek “doğal erdem” kavramına biraz daha açıklık getirir. (*Fusûl al-Madani*, s.108-109; Türkçe çeviri; s.31-32.) Bu durumda, doğal erdem “ahlâkî gelişime olan doğal yatkınlık” olarak tanımlanması daha doğru görünmektedir.

²⁶ Bkz. Buhârî, Cenâiz 79, 80, 93, Sünnet 17, Kader 3; Müslim, Kader 22, 23, 24, 25.

²⁷ Fitrat kavramıyla ilgili bkz. Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s.124 vd.

²⁸ İhvân-ı Safâ insanın bu ahlâkî alt yapısının şekillenmesinde ve yön bulmasında, onun biyolojik ve kimyasal yapısının rolüne de değinir. (İhvânü’s-Safâ, *Resâilu İhvâni’s-Safâ*, Beyrut Ts., c.I, s.299, 318; Çağrı, M., age., s.62, 69.)

²⁹ Bkz. Mustafa, İ., Zeyyad, A. Hasan vd., *Mu’cemu’l-Vasit*, Tahran Ts., “Şâkile” kelimesi; Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, İstanbul ts., c.V, s.3196.

Gerçek anlamda yeteneklilik, iyi ve güzel bir doğal yapıya sahip olmaktır.”³⁰

İnsanın doğuştan, zamanla geliştirip mükemmelleştireceği yeteneklere sahip olması ve sonra da bunları düşünme, ayırt etme ve irade gücünü doğru kullanarak geliştirmesi, elbet önemli bir ahlâkî alt yapıdır. Bütün erdemlere doğuştan yatkın olup da, sonradan onları birer birer gerçekleştirmeyi âdet haline getiren kişiyi Fârâbî “ilâhî insan” olarak niteler.³¹ Şimdi biz, bu erdemleri gerçekleştirmede dinin etkinliğini de hesaba katarak, Fârâbî’nin “ilâhî insan”ını “dindar insan” olarak algılasak, dindarlığın temelinde önce doğal yatkınlığın, sonra da ahlâkî yetkinliğin yer aldığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla buradaki doğal yatkınlık, alışkanlıklarla ahlâkî yetkinliğe dönüşmekte, sonra da dinî erdemlerle bütünleşmektedir. Böylece, Fârâbî’nin “ilâhî insan” kavramından bir “dindar insan” tiplmesi çıkarsamış oluruz.

Konuyu bu felsefî düzlemden günlük hayata indirgediğimizde, Aristo’nun “iyi ve güzel doğal yapı”sının ve Fârâbî’nin “doğal erdem”inin insanda pratiğe çıkan ilk aşamasını, “insanın salt insan olması bakımından sahip olması gereken” veya “insan olmanın sahip olmayı zorunlu kıldığı erdem/etkinlik” olarak tanımlayabiliriz. Yolda giderken önümüzde düşüveren, düştüğü için ağlayan bir çocuğu kaldırıp başını okşamak için “dört dörtlük dindar” biri olmak gerekmez. Yoksula ya da darda kalan birine yardım, büyüklere saygı, küçüklere sevgi ve şefkat, doğruluk, emaneti gözetmek, konukseverlik... hep bu türden davranışlardır.

“Sizden hiç kimse, kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe gerçek anlamda iman etmiş olmaz,”³²

“Müslüman; elinden ve dilinden diğer Müslümanların güvende olduğu kimsedir,”³³

“Allah’a inandım de, sonra da doğru ol,”³⁴

“Komşusu aç iken tok duran bizden değildir,”³⁵

“Küçüklerimize şefkat, büyüklerimize saygı göstermeyen bizden değildir,”³⁶ gibi hadisler de, kanaatimizce bize Müslümanlığın/ dindarlığın tavanını değil, tabanını; asgarî düzeyde sahip olmamız gereken ahlâk ilkelerini verir. Bir bakıma bu tür nitelikler Müslüman olmanın artısı olmaktan çok, insan olmanın gereği ya da artısıdır. Biz

³⁰ Bkz. Aristoteles, age., 1114b 5-10.

³¹ Fârâbî, *Fusûl al-Madanî*, s.111; Türkçe çeviri; s.32.

³² Buharî, İman 7; Müslim, İman 71, 72; Tirmizî, Kıyâme 59.

³³ Müslim, İman 14.

³⁴ Müslim, İman 62; Müsned III, 412.

³⁵ Buharî, *Ahlâk Hadisleri (el- Edebu'l-Müfred)*, Çev. A. Fikri Yavuz, İstanbul Ts., c.I, s.125.

³⁶ Tirmizî, Birr 15; Ebû Davud, Edeb 58.

bu nitelikleri günlük hayatta sadece dindar insanlarda değil, herkes-te ararız. Başka bir deyişle “insan” olan herkesin bu türden nitelikle-re sahip olması gerektiğini düşünürüz. Bir ateist de -eğer iyi insan ise- büyüklerini sever, küçüklerini sayar, doğru, güvenilir, diğergâm vb. pekalâ olabilir. Bundan dolayı, insan olarak sahip olabileceğimiz erdemleri;

a) İnsani/Ahlâkî, b) İslâmî/Dinî

olmak üzere iki grupta inceleyebiliriz. Birinci gruptaki “insani” kav-ramının tam oturmadığının farkındayım. Bu tartışılabilir bir adlan-dırmadır. Çünkü erdemler ancak insan için bir anlam ifade eder. Bunun için biraz daha geniş anlamda “ahlâkî” de diyebiliriz. Ama bu grup ile; yukarıda ifade ettiğimiz türden, salt “insan” olmanın sahip olmayı zorunlu kıldığı, “insan”lığımızın gerektirdiği erdemleri kaste-diyoruz. Bundan dolayı “insanlığın artısı” dedik. Bunlar fitratımızda mevcut düşünme ve ayırt etme gücünü doğru kullanarak sahip ol-duğumuz erdemlerdir.

Ayrıca “evrensel doğrular” diyebileceğimiz ve bozulmamış fitra-ta sahip her insanın tereddüt etmeden kabul edeceği bütün değerleri “insani erdemler” kavramı içinde değerlendirmek mümkündür.³⁷

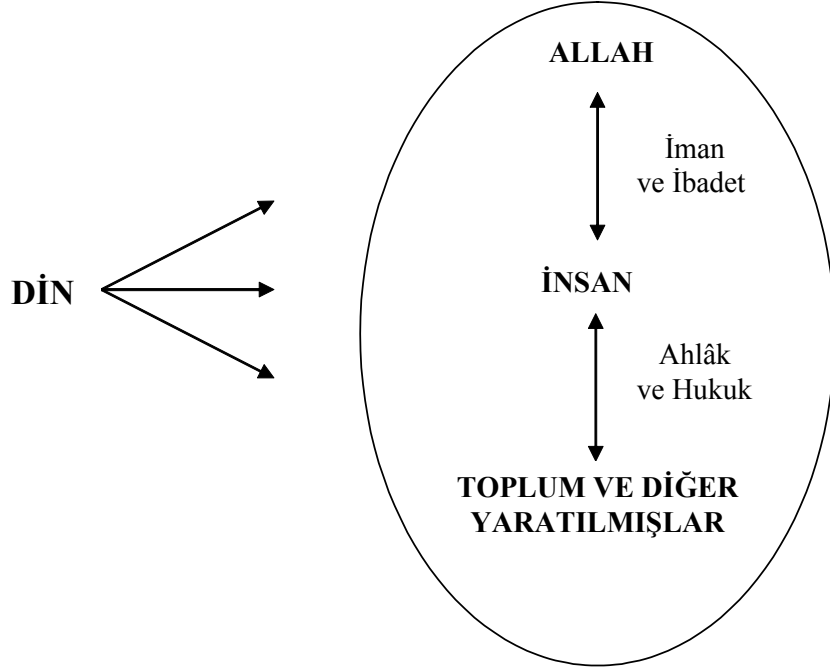
“İslâmî/dinî” dediğimiz erdemler ise, bize dinimizin sahip olma-yı zorunlu kıldığı erdemlerdir. Dinimizin/dindarlığımızın bize kazan-dırdığı artıdır.

Şimdi bu iki grup erdemın alanlarının birbirinden kesin çizgi-lerle ayrılamamasına rağmen, birbirinin tamamlayıcısı olduğunu da ifade edelim. İnsani/ahlâkî dediğimiz erdemler, eğer İslâmî/dinî er-demlerle tamamlanmıyorsa eksik kalmakta, İslâmî/dinî erdemler de tabanında insani/ahlâkî erdemleri barındırmıyorsa, zemini boş oldu-ğundan adeta askıda kalmaktadır. Öyleyse yukarıdan itibaren yap-maya çalıştığımız felsefi temellendirmelere de dayanarak açıklıkla söyleyebiliriz ki; iyi Müslüman olmanın/dindarlığın yolu, öncelikle “iyi insan olma”dan geçer. İyi insan olmadan, insanlığın gerektirdiği ahlâkî değerler kuşanılmadan iyi Müslüman/dindar olmak mümkün değildir. Eğer biri “dindar” olduğunu iddia ediyor, ama ortalama bir insanın bile sahip olması gereken ahlâkî değerlere sahip olmadığı görülüyorsa ya da ortalama bir insanın bile yapmaması gereken yan-lışları yapıyorsa, onun öncelikle “insan”lığında, ahlâkî yapısında bir problem var demektir. Böyle bir ahlâkî/insani zemin eksikliği olan bazı kişilerin, bu eksikliklerini gizlemek amacıyla, kimi zaman dinî pratiklerini övünerek öne çıkardıklarına da tanık oluruz. Oysa bu bir “avunma” ve insani ilişkilerdeki zâfiyetini “kamufle” psikolojisidir. İnsanlarla ilişkilerimizdeki ahlâkî eksikliği, tamamen Allah’la ara-

³⁷ Sağlam, İsmail, “Hz. Peygamberin Çocuk Eğitiminde Öne Çıkardığı Hususlar”, U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.11, sayı:2 (2002), s.169.

mızda olan (ve üstelik ahlâken olgunlaşmamıza da vesile olması gereken) ibadetler ile övünerek kapatmaya çalışmak, “avunma”dan ya da “kendini aldatma”dan başka bir şey değildir.

Bu son söylediğimizi, bir parantez açarak biraz daha açıklamamız gerekirse; din bağlamında ilişkilerimizi şematik olarak şöyle ifade edebiliriz:

Giriş'te de belirttiğimiz gibi, din ilâhî kaynaklı bir sistemdir. Muhatabı olan insanın inanç, duygu, düşünce ve davranışlarında etkili ve yönlendiricidir. İnsanın varlık bütünlüğüne hitap eder. Bundan dolayı insanın inanç dünyasını, onun örneğin ahlâk dünyasından, bilim anlayışından, estetik duygularından vb. apayrı bir alan gibi değerlendirmek mümkün değildir. Bunun tersi de doğrudur; ahlâkî değerleri algılayışımız, estetik duygularımız vb. de inanç dünyamızdan tamamen bağımsız değildir.³⁸

İlişkilerimizi din bağlamında değerlendirirken, şemada da gördüğümüz gibi; insanı merkeze yerleştirdiğimizde, onun Allah ile olan ilişkisi “iman” ve “ibadet” şeklinde kendini gösterir. Diğer insanlarla/toplumla ve toplumsal kurumlarla, hatta genel anlamda bütün yaratıklarla olan ilişkilerimiz ise “ahlâk” ve “hukuk”un ilgi alanını

³⁸ Bk. Aydın, Mehmet, “Kur'an ve İlmî Zihniyet”, İslâm Üzerine Düşünceler içinde, TDV Yay., Ankara 1991, s.84.

oluşturur. Dinî terminolojide buna “muamelât” denmektedir. İşte insanın Allah ile olan ilişkisine ve bu ilişkinin farklı alanlarda farklı biçimlerdeki yansımalarına “dindarlık” diyoruz.

İnsanın Allah ile olan ilişkisinin gücü, toplumla ve diğer bütün yaratılmışlarla olan ilişkilerinde de etkili ve belirleyicidir. Eğer üstteki bağ güçlü ise, bunun alttaki ilişkilere de çok olumlu yansımaları olacaktır. Fakat kimsenin elinde bu bağın gücünü ölçecek bir alet yoktur. Ancak farklı alanlardaki yansımaları ile bu konuda fikir yürütülebilir. Allah ile bağı güçlü olan kişinin, insanlarla, tabiat ve eşya ile de ilişkileri iyi olur. O bir karıncayı bile incitmekten çekinir, herkesin ve her şeyin hakkını-hukukunu gözetir. Allah ile olan bağı güçlü görünüyor (sadece “görünüyor”, gerçekte öyle mi bilemiyoruz), ama yaratılmışlarla olan ilişkilerinde problemler müşahade ediliyorsa (örneğin rahatlıkla yalan söyleyerek insanları aldatıyor, haksızlık yapıyor, hak-hukuk çiğniyorsa), o zaman üst ilişkinin mahiyeti ve niteliği, bu ilişkinin sahibi birey tarafından ciddi bir sorgulamaya ihtiyaç hissediyor demektir. Dolayısıyla güçlü gibi “görünen” bağın, söz konusu birey için gerçeği yansıtmadığı, bu sonuç ile ortaya çıkmış olur. Çünkü üst ilişkinin alt ilişkilere yansımaları “iyi” değildir. İşte böyleleri, insanlarla ilişkilerindeki zafiyetlerini kamufle amacıyla, hiç de gerek yok iken, zaman zaman dinî pratiklerini anarak Allah ile olan bağlarının -kendilerince- ne kadar güçlü olduğunu dile getirme ihtiyacı hissederler. Oysa bu bağ başkasını pek ilgilendirmez. Başkasını ilgilendiren, onun ahlâkî ve hukukî yansımalarıdır. Allah’ın, huzuruna kul hakkı ile gidilmemesini istemesinden,³⁹ insanın başkaları ile olan ilişkilerinin dinde ne kadar önemli olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu bir ölçüde, insanlarla, tabiatla vb. olan ilişkilerimizdeki mükemmelliğin, ibadetlerimizdeki mükemmellikten daha fazla önemsendiğinin ifadesi olarak yorumlanabilir. Ancak böyle bir yorum, ibadetleri ve ibadetlerdeki ciddiyeti önemsememeyi içermez. Dinin ve dinî uygulamaların, bireyin duygu ve düşünce dünyası, tavır ve davranışları üzerindeki etkisini ifade etmiştik. Aksine böyle bir yorum, ahlâkî ve hukukî ilişkilerimizin dinde ne kadar öne çıkarıldığını gösterir. Çünkü ahlâkî olumsuzluklar, aynı zamanda dinin bireyler tarafından tam olarak içselleştirilemediğinin görüntüsel sonuçları ve kanıtlarıdır.

“İnsanî/ahlakî – İslâmî/dinî erdem” ayırımına geri dönersek, böyle bir konu ya da ayırımın bilincinde olmayanlar için, bu “insanlık”ta, ahlâkî alandaki problem, pekâlâ “Müslümanlık”ta ya da “dindarlık”taki problem olarak görülebilir. Ama bu doğru bir tanı değildir. Kanaatimizce doğru tanı şöyle ifade edilebilir: O bireyde “dinî” diye tasvir edilen erdemlerin/değerlerin zemini boştur. Ve adeta havada duran bu değerler hiç umulmadık bir anda yere düşüvermektedir.

³⁹ Buhârî, Mezâlim 10; Müslim, Birr 60; Tirmizî, Kıyâme 2.

Biz de onların düşüş nedenini anlamakta -haklı olarak- sıkıntı çekeriz.

Bu bağlamda, din eğitiminde bireylere dinî değerlerin öğretilip kazandırılmasından önce, onlara “karakter” eğitimi, “ahlâk” eğitimi vermenin önemini de altını çizerek vurgulamak gerekir. Çünkü bu değerler, henüz oturmamış, zikzaklar çizen, daha ileri boyutunu söylersek; “bozuk” bir karakter üzerinde, belki düşme eğiliminde, iğreti bir vaziyette duracaktır. Sağlam bir karakter üzerinde ise uyumlu ve mükemmel bir görüntü verecektir.

Nitekim Hz. Peygamber’in, kendisine vahiy gelmeden önce de “özünde, sözünde ve işinde, her yönüyle güvenilir insan” anlamında “el-emîn” olarak nitelenmesi, onun sağlam karakterinin ve peygamberlik öncesi ahlâkî olgunluğunun ifadesidir. Din ve dinin getirdiği değerler, bu sağlam karakter ve yüksek ahlâkî zemin üzerine bina edilmiştir.⁴⁰

Hz. Peygamber, tebliğinin ilk döneminde kendisine muhatap olarak, sır saklamasını bilen, sağlam karakterli, cahiliye kötülüklerinden ve bid’atlardan uzak durmuş, daveti hemen kabul edebilecek tabiata sahip kişileri seçmiş, İslâm’a önce onları davet etmiştir. Hz. Ebu Bekir bunların başında geliyordu.⁴¹ Hz. Peygamber’in bu tavrı, dini ve dinî değerleri sağlam bir karakter üzerine kurma çabası olarak yorumlanabilir. Gerek Hz. Peygamber döneminde, gerekse sonraki yüzyıllarda İslâm’ı bilinçli bir şekilde tercih edenlerin biyografileri araştırılırsa, zann-ı gâlibim o ki, onların sağlam bir karaktere, Aristo’nun ifadesiyle “iyi ve güzel bir doğal yapı”ya sahip oldukları görülecektir. İslâm tarihinde Hz. Ömer, bunun ilk akla gelen tipik örneğidir. Çağdaş mühtediler de bu yaklaşımla bir inceleme konusu yapılabilir.⁴²

Cahiliye döneminde birçok kötülüğe bulaşmış, birçok haksızlık ya da zulme adı karışmış önde gelen müşriklere gelince, İslâm tarihi kaynaklarında bunların çoğunun -nedenleri farklı da olsa-⁴³ Müslüman olmadıkları ve müşriklarle yapılan ilk savaşlarda öldükleri belir-

⁴⁰ Ali Şeriati, Hz. Peygamber’in “emîn” oluşunu açıklarken, O’nun ruhunun derinliklerinde bulunan “esrarlı bir pınar”dan bahseder ve bu pınarın “mutlak bir yetenek” olduğunu, bu yeteneğin çocukluk döneminden kırk yaşına kadar sürekli geliştiğini, tecellisinin ise en geniş anlamıyla “dürüstlük” olduğunu ifade eder, O’nun “duru ve doğal fitrat”ının, sade ve olaysız hayatına sürekli kılavuzluk ettiğini söyler. Şeriati, bu esrarlı pınarı ve mutlak yeteneği, güçlü bir “vicdan” olarak niteler. Bkz. Şeriati, Ali, *Muhammed’i Tanıyalım* (Çev. Ali Seyyidoğlu), Ankara 1995, s.35-36.

⁴¹ Kapar, M.Ali, *Hz. Muhammed’in Müşriklerle Münasebeti*, İstanbul 1987, s.106.

⁴² Mühtediler üzerine bu yaklaşımla yapılmış bir çalışma bilmiyoruz. Ali Köse’nin İngiliz mühtediler üzerine yaptığı çalışmada farklı ihtida motifleri üzerinde durulmuştur. Bkz. Köse, Ali, *Neden İslâmı Seçiyorlar*, İsam Yay., İstanbul 1997, s.79 vd.

⁴³ Bu nedenler için bkz. Kapar, M.Ali, age., s.113-119; Kazancı, A.Lütfi, *Peygamberimize Neden İnanmadılar?*, İlim ve Kültür Yay., Bursa 1983, s.249-303.

tilmektedir. Ebû Cehil, Velid b. Mugîre, Ümeyye b. Halef, Münebbih b. Haccac ve Yemenli bir tüccara olan borcunu ödememekte direnen Amr b. As'ın babası Vâil bunlara örnek olarak anılabilir.⁴⁴ Ki özellikle bu sonuncusunun haksızlıkta, borcunu ödememekte direnmesi ve toplumda yaygınlaşan benzeri başka olumsuzluklar, bazı erdemli insanları harekete geçirmiş, haksızlıkları, zulmü ve kötülükleri önleyebilmek için bir araya gelip tedbir almaya zorlamıştı. Bu ahlâkî dayanışma ve yardımlaşma organizasyonuna İslâm tarihinde "Hilfu'l-Fudûl (Erdemlilerin Yemini, Sözleşmesi)" adı verilmiş, Hz. Peygamber de gecikmeden bu etkinliğin içinde yer almıştı.

Öte yandan, şunu da ifade etmek gerekir ki, çevremizde herhangi bir dinî duyarlılığa sahip olmayan ve bu duyarlılığa sahip olmadığını kendisi de ifade eden birinin, zaman zaman çok olumlu, insanî davranışları dikkatimizi çeker. Bu davranışların temelinde dinî bir motivasyon olmamasına rağmen, dışı olumlu bir "insanî" görüntü yansımaktadır. Bu kişi doğrudur, dürüsttür, güvenilir, iyiliksever ve yardımseverdir... Onun salt insanlık anlayışı, "öyle" olmayı gerektirmektedir. Aslında bu tür kazanımlar da din ile, dinî erdemlerle bütünleşemediği takdirde eksik kalmaktadır. Böyle nitelikler, o kişinin "iyi ve güzel doğal yapı"sının ahlâkî yansımalarıdır. Ve bu yansımalar o birey için önemli bir kazanımdır. Bu insanî/ahlâkî düzeydeki kazanımlar, İslâmî/dinî erdemlerle bütünleştiğinde ise, ortaya, olduğundan çok daha olumlu niteliklere sahip bir insan tipinin çıkacağı muhakkaktır.

Toplumsal ilişkilerimizde, dinî duyarlılığı zayıf ya da dinî pratiklerden yoksun, hatta ateist olduğunu söyleyen kişilere yaklaşımımızda, onların bizce eksik olan yönlerini değil de, insanî ve ahlâkî düzlemdeki artılarını görüp öne çıkarmak, hem ilişkilerimizin sağlığı, hem de toplumsal hoşgörü açısından oldukça önemlidir. İnsanî düzlemde ortalama insanda bulunması gereken özellikler dikkate alınarak kurulacak ilişkilerin, salt dinî duyarlılık ve dinî pratikler gözetilerek kurulacak ilişkilerden daha geniş tabanlı olacağı muhakkaktır. İlişkilerimizde dinî erdemleri öne çıkarma çabamız, ahlâkî erdemleri öne çıkarma ile kıyaslandığında, sözünü ettiğimiz nitelikteki insanlara pek sempatik gelmeyecektir. Kimsenin, başkalarının da kendisi gibi inanmasını ve yaşamasını dayatma hakkı yoktur. Düşünceler ve kanaatler ortaya konur, taraflar da bu düşüncelerden üzerlerine düşen payı alırlar. Dayatmanın olduğu yerde özgürlük, saygı ve hoşgörü olmaz. Bu hak -dindar ya da ateist-, kimseye verilmiş değildir. Böyle bir taleple ortaya çıkanlara Kurân'n önerdiği açık tavır; "Sizin dininiz size, benim dinim de bana." (Kâfirûn 109/6) şeklindedir. Çünkü dayatıcı bir tavırla toplumsal uzlaşa zedelenecektir. Bundan

⁴⁴ Bkz. İbn Hişam, *es-Sıra*, Kahire 1987, c.I, s.153-154; Apak, Adem, *Amr b. el-Âs*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, s.29; Kapar, M.Ali, age., s.115-116.

dolayı dinî değil de, ahlâkî/insanî zeminde buluşmak, ilişkilerimizde önce bu zemini aramak ve ilişkilerimizi bu zemin üzerine kurmaya çalışmak, daha doğru bir tavır olarak görünmektedir. Bu sağlandıktan sonra, ikinci aşamada din ve dinî erdemlerden, onlarla bütünleşmekten bahsedilebilir.

Birinin insanî ya da ahlâkî dediğimiz erdemlere sahip olmasının, kendisi için önemli bir kazanım, bir artı olduğunu belirtmiştik. Onun bu artısını görmezden gelerek, eksik yönünü öne çıkarmak, dinî pratiklerden yoksunluğundan dolayı ona değer vermemek, onu “diyaloga layık” görmemek, tebliğ psikolojisi açısından da olumlu bir tavır değildir. Böylesi insanların dinî değerlerle buluşmalarının, bu artıdan yoksun olanlarla kıyaslandığında, çok daha kolay olacağını söylemek mümkündür. Çünkü dinî değerler için aranan o ahlâkî zemin, onlarda bir bakıma hazırır.

Dindarlığın ahlâkî alt yapısını temellendirmede ya da böyle aşamalı bir erdem tasnifi yapmada iki hadis bizi motive etmiş, hareket noktamız olmuştur:

a) “Sizin en hayırlılarınız, hem cahiliye döneminde, hem de İslâm döneminde hayırlı olanlardır.”⁴⁵ İnsan, samimiyetle İslâm’a gönül verip onu içselleştirdikten sonra, elbette İslâm onun hayırlı, erdemli bir insan olmasına vesile olacaktır. Ancak, en hayırlı olanlar, İslâm’la tanışmadan önce de iyi ve erdemli olanlardır.

Bu hadisin başka bir rivayetinde insanların madenlere benzetilmesi oldukça anlamlıdır.⁴⁶ Altın gerçekte değerli bir madendir. O her yerde ve her dönemde değerlidir. Teneke ise her yerde ve her dönemde değersiz, çabuk küflenme ve çürüme eğilimindedir. İnsanların “iyi”leri de altın gibidirler; özü itibariyle değerli, sağlam karakterli ve bütün erdemleri kabule yatkındırlar.

b) Bir gün Hakîm b. Hizam adındaki bir sahâbî Hz. Peygamber’e gelerek; “Ey Allah’ın Elçisi! Benim Müslüman olmadan önce yapmış olduğum; fakir ve yoksullara yardımcı olma, köleleri özgürlüğüne kavuşturma, akraba ile ilişkileri canlı tutma gibi birtakım iyilikler var. Onların karşılığını görmeyecek miyim?” diye sorduğunda, Hz. Peygamber’in verdiği cevap oldukça dikkat çekicidir: “Sen zaten önceden yaptığın o iyilikler sayesinde Müslüman oldun.”⁴⁷

Yani, sen Müslüman olmadan önce “iyi insan” idin. Ahlâkî erdemlere sahip idin. İnsan olmanın gereklerini yerine getiriyordun. Bu, bir insan için göz ardı edilmemesi gereken önemli bir avantajdır.

⁴⁵ Buhârî, Enbiya 8, 14; Müslim, Fedâil 168, 199; Ahmed b. Hanbel, Müsned IV, 101.

⁴⁶ Bu rivayet şöyledir: “İnsanlar madenler (gibi)dir. Onların cahiliye döneminde hayırlı olanları, İslâm döneminde de hayırlı olanlardır.” Bk. Buhârî, Enbiyâ 19; Menâkıb, 1, 25; Müslim, Fedâilu’s-Sahâbe, 199.

⁴⁷ Buhârî, Zekât 24, Edeb 16, Buyû 100; Müslim, İman 194, 195, 196.

“İyi insan” olma ile “iyi Müslüman” olma (dindarlık) arasında adeta incecik bir perde vardı. Sen iyi insan olmanın gereklerini yerine getirerek bu perdeyi araladın. Bu kazanımın seni İslâm ile buluşturdu. Örneğin Hz. Ebû Bekir’in, Hz. Ömer’in vs. cahiliye dönemindeki ahlâkî asaletleri, sahip oldukları karakter erdemi, İslâm’la buluşmalarında önemli bir etken olmuştur. Bu ahlâkî asalet ve duyarlılıkları İslâm döneminde dinî unsurlarla da pekiştirilmiş ve yetkinleşerek devam etmiştir. Yani ahlâkî erdemler dinî erdemlere sahip olmanın, onlarla kucaklaşmanın kapısını aralamıştır. Bunun mahiyeti de, kanaatimizce felsefî düzlemdeki “ahlâktan dine gidiş”ten farklıdır. Ama zaten bizim burada dile getirmek istediğimiz, konunun o boyutu değil, önce de ifade ettiğimiz gibi, dindarlıkta göz ardı edilmemesi gereken ahlâkî alt yapıdır.

SONUÇ

Sonuç olarak diyebiliriz ki, insanın doğasında ahlâkî gelişmeye yatkın bir yapı mevcuttur. Bu yatkınlık zamanla gelişmekte, din de bu gelişmeye destek vermektedir. Dindarlık, dinin, bireyin duygu ve düşüncelerindeki etkisini, hayatının farklı alanlarındaki yansımalarını dile getiren bir olgudur. Ancak, bu yansımaların sürekliliği ve olumlu sonuçları için ahlâkî bir zemin şarttır. Dinî ve ahlâkî değerler birbirinin tamamlayıcısıdır. Dinlerin ahlâkî bir misyonu ve amacı olduğu bilinen bir gerçektir. Durum böyle olunca, ortalama insanın bile sahip olması gereken ahlâkî özelliklerden yoksun bir dindarlık, hem o dindarın tavırlarında, hem de onu gözlemleyen bireylerin zihinlerinde çelişkilere neden olacaktır. Bundan dolayı dinî değerler ve dinî uygulamalar, tabanında ahlâkî bir zemin arar. Dinî olgunluk, bu zemin üzerinde ahlâkî olgunlukla paralel gelişir. Bu zemin olmadığı takdirde, bir yandan, “dindar” dediğimiz kişi, (dinî erdemleri içine tam sindirememiş olması nedeniyle) bazen önemli ahlâkî zâfiyetler yaşayabilmekte, öte yandan da dindardaki ahlâkî eksiklikler, bazılarınca “dinî eksiklik” olarak algılanabilmekte ya da böyle dindarlık bahane edilerek din itham edilebilmektedir. Böyle bir zâfiyet yaşamamak ve yanlış algılamaya da fırsat vermemek için, dindar birey yapıp etmelerini ahlâkî ve dinî bir bakışla sürekli sorgulamalı, ahlâk - din bütünleşmesini bütün davranışlarında gerçekleştirilebilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1982.
Aktay, Yasin -Köktaş, M.Emin, *Din Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
Apak, Adem, *Amr b. el-Âs*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* (Çev. Saffet Babür), Ayraç Yayınları, Ankara 1998.
- Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1987.
-, "Kur'an ve İlmî Zihniyet", İslâm Üzerine Düşünceler içinde, TDV Yayınları, Ankara 1991.
- Buhâri, *Sahîhu'l-Buhâri*, İstanbul 1982.
-, *Ahlâk Hadisleri (el-Edebu'l-Müfred Tercümesi*, Çev. A. Fikri Yavuz), İstanbul 1974.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Ta'rifât*, İstanbul 1300.
- Çağrı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- Ebû Davud, *Sünen*, İstanbul 1981.
- Fârâbî, *Fusûl Al-Madanî* (Nşr: D.M. Dunlop), Cambridge 1961; Türkçe çevirisi: Hanifi Özcan), Dokuz Eylül Ün. Yayınları, İzmir 1987.
-, *Tahsîlu's-Saâde*, Haydarabad 1345. Türkçe çevirisi: *Mutluluğu Kazanma*, Çev. Hüseyin Atay (Fârâbî'nin Üç Eseri içinde), Ankara 1974.
- Gazalî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Kahire Ts.
- Glock, Charles Y., "Dindarlığın Boyutları Üzerine" (Yasin Aktay – M.E. Köktaş, *Din Sosyolojisi* içinde), Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- Gündüz, Turgay, *İslâm, Gençlik ve Din Eğitimi*, Düşünce Kitabevi, Bursa 2002.
- Güngör, Erol, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1995.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara 1993.
- İbn Hişam, *es-Sîra*, Kahire 1987.
- İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma* (Çev. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.
- İhvânu's-Safâ, *Resâilu İhvâni's-Safâ*, Beyrut Ts.
- Kapar, M. Ali, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İstanbul 1987.
- Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, İstanbul 1947.
- Kazancı, A.Lütfi, *Peygamberimize Neden İnanmadılar?*, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa 1983.
- Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dinî Temeli*, TDV Yayınları, Ankara 1992.
- Kınalızade Ali Efendi, *Ahlâk*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul Ts.
- Köse, Ali, *Neden İslâmı Seçiyorlar*, İsam Yayınları, İstanbul 1997.

- Mâlik b. Enes, *Muvatta*, Mısır 1951.
- Mengüşoğlu, Takiyettin, *İnsan Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.
- Moran, Gabriel, “*Religious Education as a Second Language*”, Religious Education Press, Birmingham 1989.
- Mustafa, İ., Zeyyad, A. Hasan vd., *Mu’cemu’l-Vasit*, Tahran Ts.
- Müslim, *Sahih*, İstanbul 1981.
- Okumuş, Ejder, “*Bir Din İstismarı Olarak Gösterişçi Dindarlık*” *İslâmiyât*, c.5, sayı:4, Ankara 2002.
- Sağlam, İsmail, *Hz. Peygamberin Çocuk Eğitiminde Öne Çıkardığı Hususlar*, U.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c.11, sayı:2, 2002.
- Şeriatî, Ali, *Muhammed’i Tanıyalım* (Çev. Ali Seyyidoğlu), Ankara 1995.
- Tirmizî, *Sünen*, İstanbul 1982.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Ank. 1989.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, İstanbul Ts.
- Yıldız, Murat, “*Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma*”, *Tabula Rasa*, sayı: I, Isparta 2001.